

Выводы. На основании исследованного материала можно сделать ряд выводов.

Первое, что бросается в глаза, это весьма широкий ассортимент препаратов и сырья, которые тем или иным образом, закупались для нужд Аптекарского приказа. Эти товары имели различное происхождение, как отечественное, так и заграничное, в основном европейское, но в росписях мы встречаем товары, которые привозились из Нового Света (например, “дерево сасофрасом”).

Во-вторых, Аптекарский приказ имел весьма устойчивый круг посредников и поставщиков в различных частях света, которые отвечали за снабжение и поиск необходимых товаров в различных регионах.

В-третьих, значительную роль в снабжении играли отечественные поставщики, в первую очередь, торговцы московских торговых рядов (Москательного, Свечного, Овощного и пр.). Важное значение этому источнику товаров придавала территориальная близость к Аптекарскому приказу, который закупал необходимые в повседневной канцелярской и производственной работе предметы (свечи, бумагу, чернила, нити, ингредиенты для препаратов – сало, воск, ткани и пр.).

В целом, изучение документов, связанных с закупками Аптекарским приказом различных товаров, открывает широкие возможности для исследований не только по истории медицины и истории повседневности Аптекарского приказа, но также и по истории торговли и цен в России и соседних регионах в XVII веке.

УДК 94(477):351.713

ОПОДАТКУВАННЯ МІСЬКОГО ТА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ В КІНЦІ XVII – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

М. М. Бирук

(Національний університет “Острозька академія”, м. Острог)

Статтю присвячено вивченню податків, які сплачувало населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. Розглянуто види та розміри податків з міських жителів, а також дано характеристику критеріїв оподаткування сільського населення.

Статья посвящена изучению налогов, которые платило население Острожской волости в конце XVII – первой четверти XVIII в. Рассмотрены виды и размеры налогов с городских жителей, а также дана характеристика критериев налогообложения сельского населения.

The article is devoted to the study of taxes which were paid by the population of Ostroh volost in the late XVIIth – first quarter of the XVIIIth centuries. The kinds and sizes of taxes from townsmen are considered, and also the description of criteria of taxation of rural population is given.

Ключові слова. Податки, Острозька волость, населення, інвентарі.

Вступ. У дослідженні соціально-економічних проблем історії України, незважаючи на ґрунтовний доробок вітчизняних та зарубіжних учених, усе ще залишаються маловивченими аспекти, а також хронологічні відтинки, особливо коли йдеться про другу половину XVII–XVIII ст. За таких умов перспективним стає вивчення проблематики на прикладі окремих господарсько-адміністративних одиниць.

Серед проблем соціально-економічного характеру ранньомодерного часу одними з малодосліджених є питання оподаткування населення. Безперечно, його вивчення неможливо без залучення джерел описово-статистичного характеру, особливо інвентарних описів володінь. Історіографію проблеми в основному представлено узагальнюючими працями з історії України та Волині, зокрема тими, в яких розглянуто різні аспекти міського та сільського життя, включаючи й оподаткування населення. Слід виділити дослідження О. Компан¹, присвячене соціально-економічному розвитку міст України другої половини

© М. М. Бирук, 2012

¹ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963.

XVII ст. Функціонування магнатського господарства та становище селянства у XVIII ст. відображено в працях О. Барановича² та В. Маркіної³.

Основу джерельної бази для написання статті становлять документи описово-статистичного характеру, а саме: інвентарні описи Острозчини від 1687⁴, 1690⁵, 1708⁶ та 1724⁷ рр., а також недатований фрагмент опису ординатської частини міста Острога кінця XVII ст. Інвентарі володінь залежно від мети їх укладання містять різнопланову інформацію щодо кількості оподаткованого населення, про форми й розміри податків, повинності міського населення і селян. У них зустрічаємо відомості про соціальну й професійну структуру населення, стан і розвиток різноманітних господарських комплексів, громадських об'єктів тощо. Перспективним є вивчення динаміки і тенденцій соціально-економічного розвитку та ряду інших проблем (зрівняння даних чисельності оподаткованого населення, зміни в його складі, заняттях, майновому становищі, питання топографії) на основі аналізу й зіставлення між собою інвентарних описів одних і тих же маєтностей, що уклалися протягом певного періоду часу⁸.

Інвентарі 1687 та 1690 рр. – це описи частини волості, яка належала Яну-Олександру Конецпольському. За структурою ці документи містять опис острозького замку, повуличний опис частини Острога та Нового міста, опис господарських споруд, а також зазначаються села, що належали до цієї частини Острозької волості. На відміну від двох попередніх документів, у недатованому інвентарі кінця XVII ст. та описах 1708 та 1724 рр. подано ординатську частину Острозької волості. Крім опису частини міста Острога, у документі 1708 р. містяться відомості про містечко Межиріч та сільські поселення Бельмаж, Білашів, Грим'яче, Дерев'янче, Розваж та Хорів. Також подано суму річних доходів на 1708 та 1714 рр. Описання лише цих сільських поселень зумовлено тим, що вони були замковими. Інші ж, очевидно, перебували у володінні посесорів, тому не ввійшли до опису. Інвентар 1724 р. за структурою подібний до попереднього, проте в ньому подано детальний опис острозького замку з переліком усіх будинків, що розміщувалися на замковій горі.

Постановка завдання. Мета даної статті полягає в дослідженні оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. Серед основних завдань у розкритті теми – визначення видів та розмірів податків, які сплачували острозькі міщани, а також з'ясування критеріїв оподаткування сільського населення волості.

Результати дослідження. Острозька волость за територіальним складом не була постійною одиницею. Ще 1603 р. її розділено між нащадками кн. Василя-Костянтина Острозького на дві частини з межею по річках Вілія та Горинь. Зокрема, у володіння Януша відходила північно-західна частина, Олександру – північно-східна та південна⁹. Нові зміни в адміністративному плані у володіннях Острозьких відбулися в 1609 р., з утворенням так званої Острозької ординації. На прохання кн. Януша Острозького, який довго не мав пря-

² Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Вольны в XVIII в. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1955.

³ Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1971.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів (далі – ЛННБ. – ВР). – Ф. Радзимицьких. – № 130/І, 1.

⁵ Там само.

⁶ Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів (далі – ДІКЗО. – ВФ). – КН-23871 / ПІД 9250.

⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zespół Archiwum Sanguszków (dalej – APK. – ZAS). – Sygn. 461.

⁸ Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення філіаркового господарства // Український історик. – 2003. – № 1–5. – С. 295–297; Ковальський М. Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали I–III науково-краснознавчих конференцій “Острів на порозі 900-річчя” (1990–1992 рр.). – Острог, 1992. – Ч. 1. – С. 94.

⁹ Атаманенко В. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст. // Осягнення історії: збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 138.

мого спадкоємця й не хотів, щоб його володіння перейшли до нащадків брата Олександра, король у 1609 р. дав дозвіл на утворення на цих землях ординації.

У кінці XVII – першій чверті XVIII ст. волость залишалась поділеною і перебувала у володінні різних власників. Що стосується ординатської частини, то після острозьких ординатів Владислава-Домініка та його сина Олександра чоловіча лінія кн. Заславських у 1673 р. перервалася, і ординація перейшла у власність кн. Любомирських. Найперше успадкувала її рідна сестра померлого кн. Олександра Заславського – Теофілія-Людвіка Любомирська. Вона була одружена з 1682 р. з Юзефом-Каролем Любомирським, великим коронним маршалком. Після смерті Теофілії ординатські володіння отримав її син Олександр-Домінік Любомирський, староста сандомирський. 14 листопада 1720 р. він помер без нащадків, і маєтності ординації перейшли до його рідної сестри Юзефи-Марії, яка вийшла заміж за кн. Павла-Кароля Сангушка, маршалка великого литовського¹⁰. Таким чином, усі володіння отримали кн. Сангушки, останні власники цілісної Острозької ординації.

Іншою частиною міста та волості, що колись була власність Олександра Острозького, після смерті Анни-Алоїзи Ходкевич володів Ян-Олександр Конєцпольський, белзький воєвода. 20 лютого 1690 р. він передав свою частку маєтностей великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському. Після смерті останнього в 1702 р. його володіння успадкував старший син Ян-Станіслав, воєвода руський¹¹.

У досліджуваний період у розвитку Острозької волості, як і всієї Волині, простежується ряд негативних тенденцій, що відбилися на становищі населення та господарстві краю. В нинішній час спостерігався економічний занепад усієї Речі Посполитої. Скорочення кількості жителів призвело до спаду ремесла та торгівлі, зменшення кількості цехів¹².

Магнати і шляхта, доходи яких скоротилися у другій половині XVII ст., були зацікавлені у збільшенні прибутковості своїх володінь у досліджуваний період. Наслідком стало розширення фільваркових господарств, посилення експлуатації залежного населення за рахунок збільшення повинностей, відробіткових днів та грошового податку¹³. Фільварки відігравали основну роль у забезпеченні панського двору сільськогосподарськими продуктами, виготовленні сировини для промислів (мукомельного, винокуріння) і вирощуванні зернових для експорту, що давало значні прибутки власнику. Організація фільварків у кінці XVII – першій половині XVIII ст. була нелегкою справою. В селах населення було мало, і воно ще не встигло придбати новий інвентар, тому нерідко фільварки утворювалися в містах (як правило, на територіях передмість) з використанням праці міщан¹⁴.

Негативним чинником розвитку Волині та Острозької волості, зокрема, на початку XVIII ст. стали події Північної війни (1700–1721 рр.). Через територію Волинського воєводства постійно проходили війська воюючих сторін, унаслідок чого було розорено і спустошено чимало міст і сіл регіону: Острог, Кременець, Заслав, Ляхівці, Лабунь, Кунів, Славута та ін.¹⁵ Постійні війська розоряли місцеве населення. Селяни й міщани змушені були забезпечувати військових продуктами, фуражем, надавати їм житло.

Власники земельних латифундій, прагнучи забезпечити собі постійний дохід і разом з тим відчуваючи значну нестачу робочих рук, намагалися утримати населення у своїх володіннях, а також привабити нових поселенців. Ця обставина змушувала магнатів не лише впорядкувати старі поселення, але й засновувати нові – так звані слободи. Вони виникали в результаті звільнення їх засновників від більшості податків на певний термін. Заснування слобід, як правило, на територіях передмість, відбувалося на основі “привілею” чи особли-

¹⁰ Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання / [редкол. І. Пасічник, М. Ковальський, А. Атаманенко та ін.]. – Острог, 1997. – С. 127.

¹¹ ЛННБ. – ВР. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 6820. – Арк. 1.

¹² *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 97.

¹³ *Маркина В.* Крестьяне Правобережной Украины. – С. 92–106.

¹⁴ *Баранович А.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – С. 36–40.

¹⁵ Там же. – С. 12.

вих прав на осілість, котрі надавали власники новопоселенцям. Джерела засвідчують існування таких слобід і в Острозі. Зокрема, в інвентарі 1724 р. вказується передмістя “Містечко Суха Воля, осаджене на слободі”¹⁶, тому саме через це значну кількість його мешканців зазначено як новоосілі й звільнені від сплати податків. Також згадується топонім “Місто Красна гора де нова осада”¹⁷. Жителі цієї території на 6 років звільнялися від сплати податків.

На початку XVIII ст. в Острозі спостерігається значне скорочення чисельності жителів. Про скорочення населення, передусім, свідчить велика кількість порожніх димів і пляців (місце під забудову), яких на 1708 р. нараховувалось аж 188. Всі осілі будинки в описах поділено на категорії: “доми християнські”, “доми жидівські” та “доми вільні”. Звідси на 1708 р. маємо 167 “християнських” та єврейських будинків, з яких плачено податок. Крім того, значиться 9 вільних міських домів та 17 шляхетських дворів. Сумарно отримуємо 193 будинки¹⁸. Натомість інший інвентар від 1724 р. фіксує певне зростання осілих пляців. Тут нараховується вже 214 будинків¹⁹. В іншій частині міста Острога, що належала Я.-О. Конецпольському, за інвентарним описом 1687 р., було 390 будинків²⁰.

Повинності острозьких міщан у досліджуваній період поділялися на три категорії: грошову, натуральну та відробіткову ренти. Головним грошовим податком був чинш. У досліджуваній період його розміри не були однаковими для всіх міщан. У 1687 р. сума чиншу від власників будинків коливалася в межах від 1 до 10 злотих. Для прикладу слід розглянути диференціацію податку на одній із міських вулиць. Зокрема, на вулиці Мокрої волі 1 господар будинку платив 1 злотий, ще один – 1 злотий 15 грошей, 14 – по 2 злотих, 30 – по 3, 17 – по 4, 14 – по 5, 35 – по 6, 3 – по 7, 2–8, і 1–10 злотих²¹. Однаковий розмір податку вказується лише для власників ринкових будинків, які сплачували по 6 злотих²². Імовірно, на визначення розміру податку впливали такі показники, як категорія житлової будівлі (кам’яниця, дім, домек), професійна зайнятість власника будинку чи його майнове становище. В описі 1687 р. зазначається також 40 коморників, які сплачували по 1 злотому податку²³. У 1690 р. у цій же частині Острога проживало вже 47 коморників²⁴. У цілому з частини Старого й Нового міста в 1687 р. зібрано чинш на суму 1640 злотих 15 грошів.

Населення ординатської частини міста також сплачувало чинш неоднакового розміру. В інвентарі кінця XVII ст. ревізори відзначали: “як християни, так і євреї” багатші мали платити по 6 флоринів, бідніші – по 4 злотих, а найубогіші – по 2 флорини і 1 злотому²⁵. Разом від усіх міщан чинш мав становити 800 злотих. У 1708 та 1724 рр. грошовий податок від острозьких міщан також становив 800 злотих, але при цьому він розподілявся окремо між “християнським” та єврейським населенням. У 1708 р. “християни” сплачували 300 злотих, а євреї – 500²⁶. На 1724 р. ситуація змінюється, оскільки зростає грошова рента від єврейського населення і становить уже 600 злотих, а від “християн” – 200²⁷. Зміна розподілу чиншу була пов’язана зі зростанням питомої ваги єврейського населення в місті.

Крім того, міщани сплачували податок за користування городами в місті та на передмістях. Власник одного городу платив 3 злоті. На 1687 р. у частині міста, яка належала

¹⁶ АРК. – ZAS. – Sygn. 461. – К. 20.

¹⁷ Ibid. – К. 22.

¹⁸ *Бирук М.* Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть.* – 2008. – Вип. 28. – С. 340.

¹⁹ АРК. – ZAS. – Sygn. 461. – К. 30.

²⁰ ЛННБ. – ВР. – Ф. Радзими́нських. – № 130/I, 1. – Арк. 2–7.

²¹ Там само. – Арк. 3–5.

²² Там само. – Арк. 2.

²³ Там само. – Арк. 6 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 47.

²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. КМФ-15. – Оп. 3. – Спр. 572. – Арк. 593.

²⁶ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ШД 9250. – Арк. 21–22.

²⁷ АРК. – ZAS. – Sygn. 461. – К. 31.

Я.-О. Конецпольському, було 38 городів²⁸, а в 1690 р. – 78²⁹. В інвентарях 1708 та 1724 рр. в описі міської осілості окремо подано частини міста та передмість, де розмішувалися городи острожан і панські фільварки. В 1724 р. 25 городів було “за валом від Межиріча”³⁰ та 23 городи на Красній Горі³¹. За користування ними міщани сплачували чинш, який у 1714 р. становив 50 злотих³².

Міщани також платили податки залежно від професійної діяльності. В документах зазначається на плечкове від різників, що дорівнювало 20 злотим на рік, вони також зобов’язувалися привозити до замку яловичу лопатку³³. Податок, який сплачували мельники, називався “поколіщизною”. У 1687 р. в частині Острога Я.-О. Конецпольського було три млини, поколіщизна з яких дорівнювала 300 злотих: один мельник сплачував 80 злотих, другий – 100, а третій – 120³⁴. В ординатській частині міста документи першої чверті XVIII ст. вказують на два млини. Сума податку, який платили мельники, суттєво зростає: від 45 злотих у 1708 р.³⁵ до 90 злотих у 1724 р.³⁶. Крім того, вони зобов’язувалися йти на ремонтні роботи до замку чи хорівського фільварку. Також в інвентарному описі 1708 р. вказується на податок за випалювання вапна на Бельмажі 20 злотих³⁷.

У досліджуваній період оподаткуванню підлягали міські торговці. В інвентарі 1687 р. зазначається ярмаркове мито, яке вийт брав по одному грошу від кожного воза під час ярмарків. Дохід від цього податку за рік становив 80 злотих³⁸. Також зазначається, що податок з гончарів та пекарів по одному грошу під час кожних торгів (за рік дохід від цих податків становив по 50 злотих)³⁹.

Наявні джерела не містять прямої вказівки на кількість міських ремісників та цехів. В описах 1708 та 1724 рр. зазначалося, що ремісники Острога та Межиріча, згідно з цеховими правилами, повинні сумлінно виконувати свою роботу, їх заборонялося залучати до будь-яких міських робіт, крім ремонтних робіт у замку. Ткачі отримували від двірського фільварку прядиво або коноплі на полотно й зобов’язані були безоплатно виробити 50 аршин полотна⁴⁰. На різників, які із сіл привозили й продавали м’ясо, покладался обов’язок сплати трьох грошів до цеху⁴¹, у 1687 р. податок від різників “як християн, так і євреїв” становив 100 злотих⁴².

Значний дохід для власників володінь становили податки з міських винниць, солодовень та броварень. У 1687 р. в частині Острога власниками цих господарських об’єктів були винятково представники єврейської національності. Разом у Старому та Новому місті у власності 37 євреїв було 144 котли⁴³. Від кожного котла винниць та броварень сплачували податок “покотельщизну” по 6 злотих, а від котла солодовні – 10 злотих, звідси річний дохід від промислу для власника частини Острога дорівнював 906 злотих. В ординатській половині міста у в кінці XVII ст. було 17 винниць, 5 броварень та 5 солодовень. Усі винниці перебували в оренді, а від броварень і солодовень їх власники сплачували разом 80 флоринів⁴⁴. Поширювалося винокуріння і в першій чверті XVIII ст. В Острозі на першу чверть

²⁸ ЛННБ. – ВР. – Ф. Радзимінських. – № 130/І, 1. – Арк. 9.

²⁹ Там само. – Арк. 47.

³⁰ АРК. – ZAS. – Sygn. 461. – К. 25–27.

³¹ Ibid. – К. 30.

³² ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ПД 9250. – Арк. 55.

³³ Там само. – Арк. 23.

³⁴ ЛННБ. – ВР. – Ф. Радзимінських. – № 130/І, 1. – Арк. 8 зв.

³⁵ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ПД 9250. – Арк. 25.

³⁶ АРК. – ZAS. – Sygn. 461. – К. 27–29.

³⁷ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ПД 9250. – Арк. 23.

³⁸ ЛННБ. – ВР. – Ф. Радзимінських. – № 130/І, 1. – Арк. 13 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ПД 9250. – Арк. 23.

⁴¹ Там само.

⁴² ЛННБ. – ВР. – Ф. Радзимінських. – № 130/І, 1. – Арк. 7 зв.

⁴³ Там само. – Арк. 7–7 зв.

⁴⁴ ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 3. – Спр. 572. – Арк. 591–592.

XVIII ст. винниці, броварні та солодовні в основному розташовувалися біля замку⁴⁵ та на Зарванському передмісті (8 солодовень, 3 броварні та 6 винниць)⁴⁶.

Крім грошового податку, міщани Острога та Межиріча віддавали натуральні данини. Зокрема, бджільну десятину, яка передбачала 10 вуликів з пасіки, а якщо було менше десяти, то сплачували “очкове” – по 15 грошів від кожного вулика⁴⁷. Острожани також давали тютюнову десятину, дохід від якої в 1714 р. становив 50 злотих⁴⁸.

Повинності міщан передбачали, в першу чергу, забезпечення сторожі в місті. У кінці XVII ст. міщани Острога зобов'язувалися були обрати та виставити 12 “пахолків” для денної та нічної варті⁴⁹. У першій чверті XVIII ст. міщани мали за свій кошт наймати лише одного гайдука⁵⁰. Під загрозою покарання та ув'язнення кожен господар будинку в Острозі був зобов'язаний мати зброю і в разі ворожого нападу виходити в повному спорядженні до міських брам та валів. Міщанам суворо заборонялося переховувати в себе “блудних” людей, за чим постійно мала слідкувати замкова адміністрація.

Жителі Острога та Межиріча залучалися до виконання шарварків – робіт з ремонту доріг, мостів, гребель, млинів, міських укріплень та інших споруд. Під час жнив острозькі міщани мали ходити на 2 толоки до Хорівського фільварку. Межирічани відпрацьовували лише одну толоку, проте міщани, які мали коня чи вола, мусили щороку відвозити до замку по дві фури дров⁵¹.

Для соціальної стратифікації сільського населення та визначення розмірів їх оподаткування найвищими показниками виступали величина оброблюваної земельної ділянки та кількість робочої худоби. За своїм становищем селянство не становило однорідної маси. Воно складалося із заможної верхівки, яка мала земельні наділи по 1 волоці, селян, що володіли 0,25–0,5 волоки, і тих, хто зовсім не мав землі. За характером феодалних повинностей селяни поділялися на “панщизняних” (тих, хто відробляв на землях пана певні повинності) і “чиншових” (ці платили своєму шляхтичеві грошову ренту – чинші). Крім того, залежно від забезпечення робочою худобою (воли і коні), серед селян розрізняли “тяглих” і “піших”: піші без тяглової сили, поодинокі (з одним волом), парові (з двома), потрійні (з трьома), почворні (з чотирма) і плугові (з шістьма волами). Ті, хто не мав робочої худоби, отримували городи або загороди. Таких називали городниками або ж загородниками. Хто взагалі не мав землі, називався халупником. Були ще менші категорії селян, так звані коморники і кутники. Їх згодом називали підсусідками, адже вони, з огляду на відсутність власного житла, мешкали в чужих людей, тобто сусідів⁵².

Села Острозької волості в досліджуваний період були малолюдними. Зокрема, в 1690 р. лише в 37 з 63 сіл є свідчення про наявність населення. За приблизними підрахунками, у цих селах було 420 будинків. Усі сільські поселення на частині Я.-О. Конечпольського розташовувалися у посесії шляхтичів⁵³. Подібна ситуація спостерігається й на початку XVIII ст. В ординатській частині Острозької волості серед замкових сіл у Хорові було 55 димів, у селах Розваж – 17, Бельмаж – 16, Білашів – 11, Дерев'янче – 4 будинки. Разом нараховувалось 103 господарства. У Хорові розміщувався замковий фільварок⁵⁴.

Податки та повинності селян були різноманітні і склалися з грошової, натуральної та відробіткової рент. Початок збору податків припадав на свято св. Мартина, яке в католицизмі відзначають 11 листопада. Зокрема, на 1687 р. у селі Плужне панщину відробляли 4 господарі по 3 дні в тиждень, 9 – по 2, та 2 – по 1. Троє бортників сплачували лише чинші по 6 злотих⁵⁵.

⁴⁵ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ШД 9250. – Арк. 17–18.

⁴⁶ АРК. – ZAS. – Sygn. 461. – К. 17.

⁴⁷ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ШД 9250. – Арк. 24.

⁴⁸ Там само. – Арк. 56.

⁴⁹ ЦДІАУК. – Ф. КМФ-15. – Оп. 3. – Спр. 572. – Арк. 593.

⁵⁰ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ШД 9250. – Арк. 22.

⁵¹ Там само. – Арк. 23, 36.

⁵² Історія українського селянства : нариси : в 2 т. / [редкол. : О. Андрощук, В. Баран, А. Блануца та ін.]. – К., 2006. – Т. 1. – С. 272–273.

⁵³ ЛННБ. – ВР. – Ф. Радзимінських. – № 130/І, 1. – Арк. 15–16 зв.

⁵⁴ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ШД 9250. – Арк. 40–50.

⁵⁵ ЛННБ. – ВР. – Ф. Радзимінських. – № 130/І, 1. – Арк. 12.

У 1708 р. в Хорові 7 господарств, які користувалися півволокою, відробляли власним тяглом, незалежно від пори року, по 3 дні панщини на тиждень, платили по 20 грошів чиншу, 5 злотих пофурщини, здавали 2 осьмаки вівса, півгуски або 15 грошів, 2 курки або 20 грошів, каплуна або 15 грошів. 18 господарств, розмір землі яких дорівнював чверті волоки, відробляли щотижня по 2 дні панщини, платили дрібного чиншу по 10 грошів, пофурщини – 2 злотих і 15 грошів, здавали 1,5 осьмаки вівса, чверть гуски або 4,5 гроші. Селяни, які зовсім не мали поля, змушені були відробляти по одному дню панщини, здавали панському двору 1 курку або 10 грошів. Також усі хорівські селяни відробляли по одному дню заорки, оборки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки, а в жнива, крім звичайних трьох днів панщини на тиждень, зобов'язані були ходити на толоку. Окремо селяни давали десятину від бджіл, а як було менше 10 вуликів, то платили по 15 грошів від вулика. Уся громада повинна була здати у двір відгодовану корову-ялівку або 20 злотих, одне порося або 20 злотих, відбували шарварки⁵⁶.

Для порівняння, згідно з інвентарним описом 1621 р., хорівські селяни, які володіли волокою землі, сплачували 40 грошів чиншу, віддавали півмаца вівса, два каплуни, одну гуску, 10 яєць, свинну десятину⁵⁷. На жаль, не вказується, які повинності мали виконувати селяни з меншою площею землі. Ймовірно, що повинності півволочних господарств становили половину тих, які виконували волочні.

Певні відмінності були в оподаткуванні сільських ремісників. У селі Хорів проживали 2 ткачі, кравець, швець, кушнір, бондар та коваль. Зокрема, коваль, швець та кушнір не виконували ніяких повинностей, а платили лише чинш по 8 злотих, розміри їхньої землі не зазначаються; бондар не платив чиншу, зате відпрацьовував один день панщини та здавав 2 курки; кравець сплачував 5 злотих чиншу, мав півволоки землі, віддавав для панського двору 2 каплуни, 2 курки, півгуски, 3 осьмаки вівса, але був звільнений від панщини; один із ткачів платив лише чинш 6 злотих, проте інший, крім чиншу 8 злотих, зобов'язаний був відбувати один день панщини та віддавати 2 курки⁵⁸.

Відомості про оподаткування сільського населення містять також сумаріуші річного доходу з частини Острозької волості за 1714 та 1724 рр. Зокрема, у 1714 р. від пофурщини з Хорова та Розважа зібрали 103 злоті 22 гроші, яловичої та свинної десятини з Хорова – 30 злотих. Із усіх сіл надійшло 64¹/₂ осьмаки вівса, що у грошовому вираженні становило 129 злотих⁵⁹. У 1724 р. з Хорова надійшло чиншу 17 злотих, за свинну і яловичу десятину – 42 злоті, три ткачі та один кравець сплатили 35 злотих чиншу, за 32 осьмаки чиншового вівса – 32 злоті. Подорожчина (перевезення вантажу) від хорівських, білашовських та grim'яцьких селян за 52 фури оцінювалась у 260 злотих. За чиншовий овес із сіл Білашів та Грим'яче в розмірі 19¹/₂ осьмак надійшло 19 злотих і 15 грошів.

У сумаріуші також подається грошова оцінка панщинних днів. Зокрема, “тяглий” день (з робочою худобою) оцінювався у 6 грошів, а день “пішої” панщини коштував 3 гроші. У Хорові в 1724 р. 67 “тяглих” робочих днів на тиждень (3 350 днів на рік) оцінено у 670 злотих, а за 12 “піших” тижневих днів (600 днів за рік) – 60 злотих. У Грим'ячі за 14 “тяглих” днів на тиждень (700 днів за рік) передбачено 140 злотих, а за 4 піших (200 за рік) – 20 злотих. У Білашові з худобою панщину відробляли 15 днів на тиждень (750 за рік), а без худоби – 2 дні на тиждень (100 днів за рік)⁶⁰.

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що розвиток Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. відбувався за вкрай несприятливих умов. Економічний занепад регіону, підсилений перебігом військових подій у краї, спричинили важке становище населення Острожчини. Жителі волості змушені були сплачувати низку податків на користь власників володінь, а крім того, виконувати різноманітні натуральні та відробіткові повинності. Перспективним на даному етапі дослідження є вивчення на основі нових архівних матеріалів змін оподаткування населення Острозької волості протягом усього XVIII ст.

⁵⁶ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ПІД 9250. – Арк. 47–49.

⁵⁷ Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. // Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / [упоряд. В. Атаманенко]. – К. ; Острог ; Нью-Йорк, 2004. – С. 303.

⁵⁸ ДІКЗО. – ВФ. – КН-23871 / ПІД 9250. – Арк. 45–46.

⁵⁹ Там само. – Арк. 56.

⁶⁰ АРК. – ZAS. – Sygn. 372. – К. 55–59.